

Turinys

Įvadas. Auksinis ginklas	9
1. Diktatoriaus bėgimo takelis	29
2. Priešas viduje	53
3. Suvaldyti kariūnus	79
4. Sukilėliai, ginklai ir pinigai	107
5. Priešai: išorės ir vidaus	130
6. Jei šauni, pralaimi	151
7. Kai nelieka kito pasirinkimo	176
8. Būk atsargus su savo norais	198
9. Kaip sužlugdyti tironą	222
<i>Padėka</i>	251
<i>Nuorodos</i>	253

Įvadas

Auksinis ginklas

Neneigiu, kad esu vienišas. Labai vienišas. Valdovas, kuris prieš nieką neatsako už savo žodžius ir veiksmus, neišvenigiamai tampa labai vienišas.¹

Mohamed Reza Pahlavi, Irano šeichas

Galingiausi žemės tironai yra pasmerkti gyventi baimėje. Jie gali priversti priešus išnykti vos spragtelėję pirštais. Jie, jų šeimos nariai ir ištikimi pataikūnai iš prabangiausiems rūmams prilygstančios aplinkos gali kontroliuoti visą valstybę, tačiau kiekvieną akimirką jie privalo išlikti budrūs ir kęsti baimę viską prarasti. Kad ir kokie galingi jie taptų, tironai negali įsakyti šiai baimei išnykti, negali nusipirkti tvarios ramybės. Jei tik tironas žengs neteisingą žingsnį, žlugs. Kai tironai žlunga, atsiduria tremtyje, kalėjimo kameroje arba po žeme.

Šaltą žiemos dieną, 2007 metų pabaigoje, žaliais maskuojančiais drabužiais apsirengusios Amazonių būrio sargybinės davė ženklą, ir po akimirkos pulkininkas Muammaras Gaddafi išėjo iš *Hôtel de Marigny* Paryžiaus centre. Nusileidęs laiptais, jis žengė raudonu kilimu, nutiestu tiesiai ant žolės. Kilimo gale stovėjo milžiniška palapinė. *Hôtel de Marigny* – pastate, kuriame Prancūzijos vyriausybė apgyvendindavo valstybės svečius, – buvo įprasta tenkinti galingų valdovų užgaidas, tačiau

dar niekada anksčiau sode nebuvo pastatyta beduinų palapinė, kad atvykstantis diktatorius galėtų pasitikti svečius pagal „dykumos tradicijas“.²

Palapinės vidų puošė kupranugarių ir palmių atvaizdai. Joje stovėjo didžiuliai odiniai krėslai, ant kurių buvo sodinami įdėmiai šeimininko klausantys svečiai. Vakare lankytojus pasitikdavo laužo liepsnos.

Palapinė buvo jo darbo vieta, o anapus jos esantį Paryžių Gaddafis paverė asmenine žaidimų aikštele. Į Paryžių jis buvo pakviestas tik trims dienoms, tačiau nusprendė pasilikti penkioms. Atvyko su savuoju prastą šlovę turinčiu vien iš moterų sudarytu sargybinių būriu ir tokia didele palyda, kad, važiuojant per miestą, reikėdavo šimto automobilių. Prezidentas Nicolas Sarkozy priėmė jį su visomis karinėmis iškilėmis. Kai Gaddafis nusprendė, kad norėtų pamatyti Versalio rūmus, nes žavėjosi Liudviku XIV, su savimi pasiėmė šimto žmonių „delegaciją“. Praktiškai tiesiai iš palapinės jis įsėdavo į itin ilgą baltą limuziną, kuris visur, kur tik važiuodavo, sukeldavo spūstis. Kai jis norėjo plaukti laivu Sena, tiltai palei upę turėjo būti uždaryti visuomenei.³ Gaddafis netgi važiavo medžioti fazanų – kas labai neįprasta XXI amžiaus valstybės vadovui.⁴ Tačiau Gaddafiu tai buvo normalu. Jo atsainų požiūrį į visą likusį pasaulį puikiai atskleidė jo reakcija į 2008 metų incidentą, kai Ženevoje buvo suimtas jo sūnus už tai, kad prabangiame viešbutyje užsipuolė du vietinius darbuotojus.

Jau kitais metais diktatorius pareikalavo, kad Italijos, Vokietijos ir Prancūzijos politikai „atšauktų“ Šveicariją.⁵ Kai nebuvo sureaguota, Gaddafis paragino viso pasaulio musulmonus pradėti šventąjį karą prieš šią valstybę. Kai jam buvo suteikta galimybė pasakyti kalbą Jungtinių Tautų Generalinėje Asamblėjoje, kur paprastai valstybių vadovams skiriama penkiolika

minučių, Gaddafis kalbėjo devyniasdešimt tris minutes. Savo kalboje jis Saugumo Tarybą pavadino „teroro taryba“, reklamavo savo interneto svetainę, skundėsi, kad pavėlavo į lėktuvą ir diskutavo apie Johno F. Kennedy nužudymą.⁶

Nepaisant visų ekscentriškų išsišokimų, Gaddafis valdė Libiją nuo XX amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigos ir buvo diktatorius žudikas.

Jei jis norėjo, kad toks gyvenimas tęstųsi, jam buvo būtina išlikti valdžioje. Svarbiausia priemone jis pasirinko baimę ir stengėsi, kad visi jo pavaldiniai nuolat jaustų galimą grėsmę. Jei bet kuris žmogus Tripolio gatvėse kritiškai pasisakydavo prieš režimą, grėšė tiesioginis įkalinimas ar net mirties pavojus. Vieną 1996 metų vasaros dieną diktatoriaus saugumo pajėgos viename iš režimo kalėjimų, paverstų kankinimų vietomis, nužudė tūkstantį du šimtus žmonių.⁷ Pavojinga buvo ne tik kritiškai kalbėti, bet net ir pagalvoti kažką blogo apie valdžią. Kaip sakė vienas libietis: „Mes nedrįsdavome išsakyti kritikos, net *mintyse* nedrįsdavome kritikuoti.“⁸

Tačiau net ir būdamas pačiame galios zenite, kai daugelis jo priešų puvo po žeme ar buvo įkalinti, Gaddafis visur įžvelgė grėsmes. Aplink pagrindinę jo buveinę buvo pastatyta keturių metrų aukščio ir metro storio siena. Taip pat jis įsakė po žeme nutiesti didžiulį tunelių tinklą, kuriame buvo galima judėti golfo vežimėliu.⁹

Tuneliais buvo galima pabėgti, taip pat juose buvo įrengta požeminė televizijos stotis, kad diktatorius, jei būtų apsuptas, galėtų kreiptis į savo žmones.¹⁰ Kitoje Gaddafio buveinėje Tripolyje už šarvinių, sprogimams atsparių durų buvo įrengta operacinė, idant, kilus kruvinai revoliucijai, būtų galima rūpintis ir gelbėti diktatoriaus gyvybę. Požeminių tunelių tinklas buvo toks platus, kad vienas žurnalistas jį pavadino „labirintu“.¹¹

Žmogui, kuris užtikrintas, kad jo ateitis šviesi, nereikia tvirtovėmis paverstų buveinių su kilometrais požeminių tunelių. Gaddafis žinojo, kad turi saugotis. Diktatoriams gyvybiškai svarbu statyti sudėtingas gynybines sistemas. Grėsmės realios, didžiulės ir niekada neatsitraukia.

2011 m. vasario 15 d. Bengazyje, antrame pagal gyventojų skaičių Libijos mieste, prasidėjo protestai po to, kai režimas suėmė advokatą, atstovavusį 1996 m. kalėjimo žudynių aukoms.

Gaddafio Libijoje, kur protestai nebuvo pakenčiami, tai buvo ypač retas viešo nepritarimo ženklas.¹² Režimas nesugebėjo įsiplieskusio pasipriešinimo numalšinti ginklais, ir situacija pradėjo sparčiai komplikotis, pasipriešinimas stiprėjo ir išplito į kitus miestus. Reaguodamas į tai, Gaddafis per nacionalinę televiziją pasakė kalbą, kurioje pažadėjo „išvalyti Libiją namas po namo“.¹³ Diktatorius sakė: „Aš nepaliksiu šalies“ ir pridūrė, kad veikiau „mirs kaip kankinys“.¹⁴

Tačiau tuo metu Gaddafis vis dar buvo įsitikinęs, kad jam nereikės mirti. Nors sukilėliai pradėjo kontroliuoti ištikus Libijos miestus, režimas vis dar turėjo jėgos pereiti į puolimą. Kovo 16 dieną Gaddafio pajėgos artėjo prie sukilėlių kontroliuojamo Bengazio, kai vienas iš diktatoriaus sūnų davė interviu, kuriame gyrėsi, kad „viskas baigsis per 48 valandas“.¹⁵

Kadangi Gaddafis savo priešus vadino žiurkėmis, buvo itin tikėtina, kad netrukus visas pasaulis turės stebėti masines egzekucijas.¹⁶ Reaguodama į tokią galimybę JT Saugumo Taryba svarstė situaciją ir balsavo 10–0, kad būtina „imtis visų būtinų priemonių“, idant būtų apginti civiliai Libijos gyventojai.¹⁷ Tai buvo seniai brendusios atomazgos pradžia. Jau po dviejų dienų prancūzų naikintuvai pakilo į orą ir puolė režimo pajėgas, o Jungtinių Valstijų karinio jūrų laivyno laivai paleido sparnuotąsias raketas, kad neutralizuotų Libijos priešlėktuvinės gynybos

sistemas. Prezidentas Barackas Obama, kalbėdamas iš Brazilijos, sakė: „Negalime likti nuošalyje, kai tironas grasina savo žmonėms, kad pasigailėjimo nebus.“¹⁸

Spalio mėnesį, kai režimas buvo smarkiai susilpnėjęs, o iš viršaus vis dar krito bombos, Gaddafis suprato, kad atėjo akimirka, kurios jis jau seniai bijojo. Nebeliko jokių buveinių, tunelių, apsauginių sienų, galinčių apsaugoti diktatorių. Gaddafui ir jo likusiems pasekėjams teko slapstytis, keliantis iš namo į namą Sirte, pakrantės mieste, netoli diktatoriaus gimimo vietos. Atsargos seko, todėl diktatoriaus asmens sargybiniai buvo priversti ieškoti ryžių ir makaronų, idant galėtų išmaitinti visą grupę. Gaddafis buvo akivaizdžiai sutrikęs. Jis vis klausinėjo sargybos vadovo: „Kodėl neturime vandens? Kodėl nėra elektros?“ Bandyti pasitraukti iš šios vietovės buvo rizikinga, tačiau sukilėliai labai priartėjo ir apšaudymai darėsi vis pavojingesni, todėl pasilikti Sirte nebuvo jokios galimybės. Galiausiai, nors ir nebuvo paprasta, Gaddafis buvo įtikintas, kad reikia trauktis kitur. Planuota išvykti 3 valandą, tamsiu paros metu. Tačiau maždaug keturiasdešimties automobilių kolona išvyko tik po penkių, kai jau buvo patekėjusi saulė. Jau po pusvalandžio į konvojų pataikė raketos. Viena jų sprogo tiek arti diktatoriaus, kad automobilyje *Toyota Land Cruiser*, kuriame važiavo Gaddafis, išsiskleidė oro pagalvė.¹⁹ Diktatoriui, lydimum kelių bendrų, teko trauktis pėsčiomis. Jie pasiekė fermą ir neturėjo kitos išeities, kaip tik pasislėpti dvokiančiame nuotekų vamzdyje.²⁰

Kai sukilėliai jį sučiupo, Gaddafis nesugebėjo suvokti, kas vyksta. Jis juk buvo pulkininkas Muammaras Gaddafis, Libijos krikštátėvis, Afrikos karalių karalius. Kaip jis kartą save įvardijo: lyderis, kuris gyvena kiekvieno Libijos gyventojo širdyje. Jis kartojo: „Kas čia vyksta? Vaikai mano, ką jūs darote?“²¹ Jo „sūnūs“ noriai smurtavo prieš jį. Minia jį mušė, paskui išprievartavo

durklu. Vaizo įrašė, kuriame užfiksuotos paskutinės diktatoriaus gyvenimo akimirkos, Gaddafis paguldytas ant automobilio stogo, jo galva kruvina ir jis maldauja pasigailėti.²²

Sukilėliai šventė tai, kad pagaliau jie kontroliuoja diktatorių. Viename iš nufilmuotų šių lemiamų akimirkų įrašų matome jauną sukilėlį, nešamą ant bendražygių pečių. Jis rankose laiko auksinį pistoletą, puoštą graviūromis. Tai paties Gaddafio ginklas, kaip teigiama, jį jam padovanojo vienas iš sūnų.²³ Tai vadinu Auksinio ginklo paradoksu: tironai gali turėti visus valdžios atributus, net auksinį ginklą, tačiau tą akimirką, kai jiems tenka panaudoti savo turimą galią, kad išsigelbėtų, paprastai jau būna per vėlu. Auksinis ginklas negalėjo apginti ir išgelbėti diktatoriaus. Gaddafiu šis ginklas buvo galios simbolis, tačiau toks buvo tik tol, kol žmonės juo tikėjo. Kai šio pasitikėjimo nebėliko, ginklas prarado bet kokią naudą.

Tos dienos – 2011 metų spalio 20-osios – pabaigoje auksinis pistoletas jau buvo kažkur dingęs, o diktatorius negyvas. Paskutinis pažeminimas – buvo atsisakyta palaidoti Gaddafį kuo greičiau, kaip įprasta islame. Vietoj to, išrengtas jo lavonas buvo pakabintas vietos prekybos centro mėsos sandėliuke, kur kiekvienas galėjo ateiti į jį pažiūrėti.²⁴ Kai žurnalistas apie tai paklausė vietinio gyventojų, šis atsakė, kad Gaddafis pats pasirinko savo likimą. „Jei Gaddafis būtų buvęs geras žmogus, būtume jį palaidoję.“²⁵

Iš tiesų, jei Gaddafis būtų buvęs geras žmogus ar bent jau demokratinis lyderis, o ne diktatorius, greičiausiai jo likimas būtų buvęs visai kitoks.

Būti tironu yra pavojinga.

Neseniai atliktas tyrimas, kuriame buvo analizuojama tai, kaip įvairių šalių 2790 politinių vadovų neteko valdžios, atskleidė, kad 1925 (69 proc.) iš jų, netekę valdžios posto, toliau

sau ramiai gyveno. „Tik“ 23 proc. jų buvo ištremti, įkalinti arba nužudyti.²⁶ Toks pasiskirstymas galioja tada, jei kalbama apie visas valstybes ir politines sistemas. Tačiau jei žvilgsnį nukreipiame į vienasmenius diktatorius, t. y. į tuos lyderius, kurių rankose sutelkta visa valdžia, skaičiai iš esmės pasikeičia. 69 procentai šių tironų, netekę valdžios, buvo įgrūsti į kalėjimą, priversti gyventi užsienyje arba nužudyti.²⁷ Jų šansai sulaukti ramios senatvės mažesni nei atspėti, kas iškris, metant monetą.

Daugiau nei dešimtmetį tyrinėjau diktatorius ir tai, kaip jie išlieka valdžioje arba kaip ją praranda. Būdamas Oksfordo doktorantas, tyrinėjau Sovietų Sąjungos komunistų partijos Politinio biuro gyvenimą. Kas buvo šie žmonės? Kaip jie iškilo į valdžios viršūnę sistemoje, kuri buvo tokia negailestinga? Kas jiems rūpėjo, kaip jie bandė išsilaikyti valdžioje?

Kai palikau Oksfordą, galvojau, kad nebeverta rūpintis tiro-nijomis (ir leisti laiką dulkėtose bibliotekose). Verčiau pamatyti pasaulį. Nusprendžiau dirbti alaus darykloje Kongo Demokratinėje Respublikoje. Tačiau įsimintiniausias pamokas gavau ne apie apynius ar miežius, o apie tai, kaip veikia autoritariniai režimai ir kiek daug tironų nuolat gyvena ant peilio ašmenų.

2013 m. gruodžio 30 d., kai buvau Lubumbašyje, ginkluoti užpuolikai įsiveržė į nacionalinio transliuotojo studiją Kinšasoje. Ginkluoti vyrai perėmė eterio kontrolę ir paskelbė pranešimą, nukreiptą prieš prezidentą Josephą Kabilą. Jie pareiškė, kad jo valdžiai atėjo galas, jo laikas esą baigėsi. Kol jie kalbėjo, jų bendrininkai užpuolė pagrindinį šalies oro uostą. Buvo smogta karinei bazei.²⁸

Būnant kitoje šalies pusėje, Lubumbašyje, buvo labai sunku gauti patikimos informacijos. Žmonės alaus darykloje smalsiai klausinėjo vienas kito: „Gal girdėjai, kas vyksta Kinšasoje?“ Pietų metu pabandžiau išsiaiškinti, kas iš tiesų ten vyksta. Tačiau,

kaip pasirodė, niekas, ko galėjau paklausti, neturėjo tikros informacijos. Smurtiniai veiksmai vyko kažkur toli, todėl nusprendžiau grįžti į biurą, kuris, kaip ir namelis, kuriame gyvenau, buvo toje pačioje miesto dalyje. Įprastą pirmadienį tokia neilga kelionė būtų buvusi viena maloniausių dienos akimirku. Pats Lubumbašis nėra žalias miestas, tačiau toje miesto dalyje augmenija buvo vešli. Kai eidavau į biurą, žavėdavausi palmių dydžiu arba stebėdavau virš galvos praskrendančius keistos išvaizdos paukščius. Atrodė, kad esu nuostabioje oazėje.

Tačiau tą dieną viskas buvo kitaip. Kai keliavau į darbą, ramybė buvo sutrikdyta garsaus spragtelėjimo. Tai buvo šūvis. Paskui dar vienas ir dar vienas, pasigirdo automatinių ginklų serijų, sklindančių iš trijų kryptų, garsai. Paskui nugriaudėjo gerokai stipriau. Milijonai minčių sukosi mano galvoje. Kvartalas, kuriame gyvenau ir dirbau, buvo atskirtas nuo miesto, tad buvo itin maža tikimybė, kad čia galėtų atskrieti paklydusi kulka. O jei tas sprogimas, kurį girdėjau, buvo sukeltas mino-svaizdžio? Dar vienas jo šūvis galėtų padaryti rimtos žalos, net jei nebūtų taikomasi į mane. Nuo Vokietijos ambasados buvau nutolęs daugiau nei pusantro tūkstančio kilometrų. Oro uostai buvo uždaryti ir tai reiškė, kad skrydis nebūtų išėitis, jei reikali dar pablogėtų. Jei iškiltų būtinybė evakuotis, tektų keliauti į pietus, sausuma per sieną į Zambiją. Apimtas kylančios panikos, kreipiausi į kolegą, klausdamas, ką darysime? Atsakymas buvo: „Nieko.“ Taip, jie girdėjo šūvius, bet tai nebuvo pirmas kartas, kai aidėjo šūviai. Nieko tikrai blogo niekada neatsitiko, tai kodėl dabar turėtų būti kitaip?

Jie nereagavo į galimą pavojų ir tiek. Kadangi buvau svečias iš Europos, buvau kvartale, kurį nuo pavojaus skyrė betoninė siena. Tiems, kas buvo mieste anapus jos, ne taip sekėsi. Galėjau tiesiog grįžti prie darbų.

Bandymo įvykdyti perversmą Kinšasoje iniciatorius buvo religinis lyderis Paulas Josephas Mukungubila, ir kariuomenė dabar puolė jo bažnyčią Lubumbašyje.²⁹ Kai save paskelbusiam pranašu maištininkui tapo aišku, kad perversmas nepavyko, jis pabėgo iš šalies su penkiomis iš aštuoniolikos žmonių ir dvylika iš devyniolikos vaikų.³⁰ Josephas Kabila, kuris valdė šalį nuo tada, kai buvo nužudytas jo tėvas, liko valdžioje.

Pamenu, kad man kolegų rami reakcija atrodė keista. Ar nederėtų tokioje situacijoje *kažko* imtis? Tačiau paskui pagalvojau, kad, kai vyksta tokie dalykai, kaip Mukungubilos ir Kabilos kova, ką gali padaryti? Ogi nieko. Viskas, ką gali daryti, tai laukti, kol tironas bus nuverstas, kad jo vietą galėtų užimti kitas tironas.

Po kelių mėnesių grįžau į Europą, tačiau niekaip negalėjau negalvoti apie tai, kas nutiko perversmo dieną. Kodėl kai kurios valstybės patiria nuolatinį nestabilumą, kuris net tampa tiek įprastas, kad jų piliečiai nebekreipia dėmesio? Kodėl Kabilai pavyko išlikti valdžioje dar penkerius metus? Kaip tokie lyderiai, kaip jis, praranda valdžią? Ir kas tada nutinka?

Nusprendžiau susitelkti į analizę, kaip žlunga tironai. Doktorantūros studijų metu daugiausia dėmesio skyriau neregulariems vadovų pasikeitimams, tokiems kaip Mukungubilos bandymas Kongo Demokratinėje Respublikoje. Nuo to laiko dirbau prie šių klausimų ne tik universitete, bet ir tarptautinėse bendrovėse, fonduose ir daugiašalėse organizacijose, tokiose kaip NATO ir EBPO, be to, mane visada traukė išsiaiškinti, kaip žlunga tironai.

1938 m. spalį, kai nacistinė Vokietija jau aneksavo Austriją ir užėmė Sudetų kraštą, Winstonas Churchillis pasakė kalbą Jungtinių Valstijų žmonėms. Tai buvo kvietimas griebtis ginklų:

Jūs matote šiuos diktatorius ant jų pjeestalų, apsuptus jų karių su durklais ir būrių policininkų. Iš visų pusių jie saugomi daugybės ginkluotų žmonių, artilerijos, lėktuvų, tvirtovių. Tačiau kad ir kokius grėsmingus ir nepažeidžiamus jie bandytų save vaizduoti visam pasauliui, jų širdyse – nenusakoma baimė.³¹

Dauguma žmonių, kai galvoja apie tironus, įsivaizduoja vyrą (dažniausiai tai būtent vyras), kuris užgrobė absoliučią valdžią. Tai mitas. Nė vienas politinis lyderis niekada neturėjo absoliučios valdžios. Net patiems galingiausiems diktatoriams reikia kitų, idant išlaikytų valdžią. Jei jie nori išlikti ant pjedestalo, jiems reikalingi artimiausi bendrai, kurie tą pjedestalą paremtų. Jei tironas nesirūpina savo artimiausia aplinka, labai rizikuoja.

Pagrindinė problema, su kuria susiduria tironai, yra ta, kad nuslopinimas visų tiesioginių grėsmių, su kuriomis jie susiduria, reikalauja didelių išlaidų ir tai užsuka niekada nesustojančių naujų problemų ratą. Galiausiai tironas gali nupulti nuo pjedestalo. Kai tai įvyksta, riziką patiria ne vien pats tironas – visa valstybė gali neatlaikyti kritusio diktatoriaus „naštos“.

Prieš judėdamas toliau, noriu išsakyti svarbų perspėjimą: nėra dviejų tokių pačių diktatūrų. Šiaurės Korėja nėra Turkmėnija, o Kuba nėra Rusija. Taip pat ir tironai labai skiriasi vienas nuo kito. Šiandien valstybių lyderiai paprastai įvardijami kaip tironai, kai jie elgiasi žiauriai ir represyviai. Tačiau toks elgesys būdingas daugybei lyderių. Daugiausia diktatorių yra vyrai, todėl paprastai, kalbėdamas apie tironą, vartosiu vyrišką giminę. Tironas gali būti karalius, vienvaldis diktatorius ar karinės chuntos vadas. Taip pat tironas gali būti partijos generalinis sekretorius vienpartinėje sistemoje ar teokratijos lyderis, kuris savo teisėtumą grindžia Dievo valia, kaip jis ją interpretuoja.

Valstybė, kurią valdo diktatorius, gali būti skurdi arba turtinga, joje gali stūksoti kalnai arba plytėti lygumos.

Patys tironai labai skirtingi. Kai kurie, pavyzdžiui, Saddam Hussein, turėjo klaikią vaikystę, kai buvo nuolat mušami ir išnaudojami.³² Kiti, tokie kaip Mao, vaikystėje buvo lepinami.³³ Adolfas Hitleris buvo toks stiprus cholerikas, kad jis sunkiai galėdavo nustoti šaukti, kai susijaudindavo. Pol Potas retai reikšdavo emocijas. Taip pat šie tironai valdžion pateko labai skirtingais būdais. Kai kurie užlipo ant pjedestalo, būdami puikūs organizatoriai ir sugebėdami pergudrauti konkurentus. Kiti, tokie kaip Idi Amin, paprasčiausiai buvo brutalesni nei visi kiti. „Sėkmingiausi“ tironai, pavyzdžiui, Stalinas, sėkmingai derino abu šiuos sugebėjimus.

Dėl tokios įvairovės bet kuris apibendrinantis teiginys, kalbant apie diktatorius, turės savas išimtis. Tačiau galima kalbėti apie tam tikrus modelius ir bendrus bruožus. Kai žvelgiame į mišką, galime geriau atpažinti daugumą jame esančių medžių. Gaila, mes neturime galimybės tironus tyrinėti iš labai arti. Skirtingai nei demokratijose, kurios santykinai skaidrios ir atviros, diktatūrose knibžda paslaptys. Žmonės, kurie kalba pernelyg atvirai, gali išnykti. Valdžios dokumentai yra perpildyti melagienų. Žurnalistai, kurie siekia skelbti tiesą, ilgai netveria.

Suprasti tironiją nėra paprasta. Galbūt premjero pavaduotojas tėra tik statistas, o gal jis tikrai yra antroji pagal svarbą politinė figūra valstybėje. O gal valstybės institucijos neturi didesnės reikšmės, nes yra kontroliuojamos revoliucinės politinės partijos. Tačiau galbūt nei valstybė, nei partija nebeturi reikšmės, nes valdžia yra vienasmenio lyderio rankose. Gali būti, kad tirono asmens sargybinis yra galingesnis nei vyriausybės nariai ar partijos elitas, nes jis gali pašnabždėti svarbių dalykų į diktatoriaus ausį ir tai gali būti gerokai reikšmingiau nei formalios pareigos valdžioje.

Sunku ką tvirtinti. Diktatūros veikia pašnabždomis, sudarydamos slaptus susitarimus ir slėpdamos informaciją.

Kitas sunkumas, išryškėjęs analizuojant tironų žlugimą, yra tai, kad, nepaisant to, su kokiais politiniais nestabilumais tenka susidurti ar kokie dažni būtų sukilimai, tironai žlunga tikrai ne kasdien.³⁴ Realiai veikiančioje demokratijoje, kur rinkimai turi prasmę, turime daug galimybių stebėti, kaip politiniai lyderiai praranda postus. Tačiau diktatoriai gali išlaikyti valdžią ne vieną dešimtmetį.

Tiesa, juos „atstatydinti“ gali vienas šūvis iš pistoleto arba kelias valandas trukęs perversmas. Dažnu atveju gali būti sunku tvirtai pasakyti, kas buvo svarbiausia jų žlugimo priežastis, – iš dalies dėl to, kad taip nutinka labai retai, iš dalies ir dėl to, kad tironų žlugimas dažniausiai susijęs su tam tikru lūžio tašku, kai jie atsiduria tokioje nestabilioje situacijoje, kad jų šalininkai masiškai atsitraukia ir po kurio laiko net paskelbia, jog iš tiesų visą laiką priešinosi režimui.³⁵

Negalite suprasti tironų, paprasčiausiai žiūrėdami į juos kaip į asmenis. Jie veikia sistemoje ir jiems reikia, kad sistema išliktų valdžioje. Šioje knygoje nagrinėsime, kaip veikia autoritariniai režimai.

Vienas būdų atskirti režimą nuo paties lyderio – pažvelgti į taisykles, kaip lyderis pasirenkamas.³⁶ Kai karinėje diktatūroje generolai nusprendžia svarbiausią generolą pakeisti nauju, turime naują lyderį, tačiau ne naują režimą. Tačiau jei protestuotojai nušluoja visą karinę chuntą, įvesdami demokratiją ar komunistinę diktatūrą, tai jau naujas režimas. Pasikeitė ne tik vienas asmuo, bet ir visa sistema.

Kai pradėjau darbuotis prie šios knygos, kalbėjau su diplomatais, žurnalistais, disidentais, žmogaus teisių aktyvistais ir (buvusiais) šnipais. Kadangi knygos tema labai plati, konsultavausi

ir su ekonominių sankcijų, branduolinių ginklų, karo istorijos, kiekybinio prognozavimo ir daugelio kitų sričių ekspertais. Ne visus juos galėjau pacituoti, tačiau pokalbiai su kiekvienu iš jų buvo labai svarbūs. Buvo ir netikėtų susitikimų. Dar rašymo pradžioje kalbėjau su Romos istoriku, kuris mielai skyrė tikrai daug laiko ir pasidalijo mintimis apie imperatoriaus Kaligulos valdymą. Paskui sutikau iš Gambijos atvykusį amerikietį, kuriam teko būti kalėjime už bandymą dalyvauti sukilime. Jis siekė išvaduoti savo Tėvynę nuo tirono, kuris buvo nusprendęs valdyti milijoną metų. Taip pat vienu metu turėjau *WhatsApp* skambutį su Centrinės Afrikos politiku, apkaltintu karo nusikaltimais, – stebėjau, kodėl man atrodė „malonu jį pamatyti“.

Ši knyga man padėjo geriau suprasti mano paties valstybę. Man, gimusiam vakarinėje Vokietijos dalyje, iškart po to, kai baigėsi Šaltasis karas, Vokietijos Demokratinė Respublika (VDR) visada atrodė tolima. Nors VDR gyvavo neseniai ir visai netoliese, tačiau man ji atrodė tarsi iš kitos Visatos – negalėjau net įsivaizduoti kažko tokio šalia savęs. Šios knygos rašymas pakeitė šį jausmą.

Norėdamas pasikalbėti su Siegbertu Schefke, kuris prisidėjo prie režimo už Berlyno sienos žlugimo, nuvažiavau į Leipcigą. Klausydamasis jo pasakojimo apie 1989 m. spalio 9-ąją – dieną, kai „nebeliko baimės“, t. y. visų tų dalykų, kurie iki tol man atrodė labai abstraktūs, pajutau ne tik visų jų tikroviškumą, bet ir tai, kad būtina mums visiems tai suprasti.³⁷

Tai knyga apie iššūkius ir būtinus kompromisus, kuriuos tenka daryti diktatoriams ir juos supantiems žmonėms. Negalima patenkinti visų troškimų vienu metu, todėl tenka kažką aukoti ir priimti sunkius sprendimus. Kitame skyriuje – „Diktatoriaus bėgimo takelis“ – paaiškinsiu, kodėl paprastai tironai, kai tik įgauna valdžią, daro viską, kad joje išliktų. Aišku,

pirmiausia tai gražiai atrodančios pareigos. Tačiau svarbiausia yra tai, kad tironams neįtikėtina pavojinga savanoriškai atsišalinti. Dauguma jų nenori rizikuoti, todėl bando išsilaikyti valdžioje. Kad tai būtų įmanoma, jie turi sutelkti dėmesį į dvairo elitą ir karius.

Tačiau, kaip atskleidžiu skyriuose „Priešas viduje“, „Suvaldyti kariūnus“, tai padaryti sunku. Visų pirma dėl to, kad, skiriant daug laiko ir pinigų ginkluotų vyrų ir galingo elito keliaoms grėsmėms tirpdyti, iškyla daug kitų problemų. Kadangi ištekliai, kurie atiduodami siaurai grupei, esančiai netoli viršūnės, atimami iš visos visuomenės, pastaroji gali sukilti. Taip pat, jei, baiminantis galimos konkurencijos, iš sostinės pradedami šalinti elito atstovai, jie gali pasitraukti į šalies gilumą ir iš ten sugrįžti kaip sukilėlių lyderiai. Jei pašalinami pernelyg daug galios sukaupę kariuomenės lyderiai, tai gali susilpninti galimybę duoti reikiamą atkirtį tiek sukilėliams, tiek įsibrovėliams iš užsienio. Galiausiai yra dalykų, kurių net ir diktatorius negali kontroliuoti. Jis gali daryti viską, kad kuo labiau padidintų savo galimybes išlikti valdžioje, tačiau gali neišvengti pasikėsینimo, per kurį būtų nužudytas. Riziką padidina ir tai, kad diktatorius įsitikinęs, jog visada viską daro „teisingai“. Galų gale kiekvienas tironas baigia gyvenimą – natūralia mirtimi ar smurtine. Tačiau kas toliau? Tironų žlugimas dažnai sukelia chaosą ir konfliktus. Skyriuje „Būk atsargus su savo norais“ nagrinėju, kaip įmanoma išvengti chaoso po tirono žlugimo.

Aptarus, kaip žlunga tironai, kaip tai vyksta ir kas nutinka, kai tai įvyksta, iškyla kitų klausimų. Ar įtakos iš šalies gali pagreitinti tironų žlugimą? Jei taip, tai kaip? Kaip derėtų tai vertinti?

Tironai negali būti ignoruojami. Turime kreipti į juos dėmesį ir geriau juos suprasti. Valdžios praradimas lengvai gali reikšti ne tik privilegijų praradimą, bet ir laisvės pabaigą ar net

mirtį. Ši grėsmė labiausiai paaiškina, kodėl tironai, būdami valdžioje, elgiasi būtent taip. Visi esame skaitę kraupių istorijų apie diktatorius, kurie atrodo nesuvaldomi. Turkmėnijos diktatorius Saparmuratas Nijazovas ant pjedestalo Aščabade pastatė dvylikos metrų aukščio auksinę savo statulą, kuri sukosi pagal saulę.³⁸ Šiaurės Korėjos lyderis Kim Jong Unas priešlėktuviniu pabūkle sušaudė Švietimo ministerijos pareigūną – neva už tai, kad jis užmigo per susitikimą.³⁹ Dalis Idi Amino sau suteikto titulo skambėjo taip: „Visų žemės žvėrių ir jūrų žuvų valdovas bei Britų imperijos užkariautojas Afrikoje apskritai ir Ugandoje konkrečiai.“⁴⁰

Iš pirmo žvilgsnio šie valdovai atrodo bepročiai. Ir akivaizdu, kad tai nėra normalūs žmonės. Jie dažnai yra narcizai. Kartais psichopatai. Beveik visada negailestingi. Tačiau stebinančiai tiesa ta, kad dauguma jų yra ir *racionalūs*. Jie nėra išprotėję. Priešingai, atsižvelgiant į sistemą, kurioje jie veikia, ir turimą informaciją, strategijas, kaip kankinti, žudyti ir leisti masėms badauti, kol jie kaupia turtus prezidento rūmuose, yra racionalios. Tai būdas išgyventi.

Taip buvo tūkstančius metų. Demokratija, kaip mes ją suprantame dabar, yra jauna, o diktatūra – sena. Dauguma žmonių per visą istoriją kentėjo nuo tironų valdymo. 1800 metais niekas pasaulyje negyveno tikros demokratijos sąlygomis. Žiaurios ir despotiškos vyriausybės buvo ne išimtis, o norma. Nesvarbu, ar tironas buvo karo vadas, kunigaikštis, karalius, imperatorius, vyskupas, sultonas ar kolonijinis gubernatorius, taip buvo organizuotos visuomenės. Žmonės buvo pavaldiniai, ir tironija atrodė neišvengiama. Politiniai pokyčiai daugiausia lėmė tai, kas bus tironas, o ne tai, ar toks išvis bus.

Net palyginti dar visai neseniai tironai viešpatavo. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje daugiau kaip 90 proc. šalių nebuvo

demokratinės.⁴¹ Jos buvo kolonijos, valdomos iš toli. Vėliau, per Šaltąjį karą, abi pusės rėmė tironus, jei manė, kad tai atitinka jų interesus. Londonas prisidėjo prie demokratiškai išrinkto Irano lyderio nuvertimo ir jo vietą užleido šachui Pahlaviui. Pekinas palaikė Pol Poto režimą, o šis toliau žudė. Susirūpinusios dėl krintančių domino kaladėlių, Jungtinės Valstijos kariavo karus, gindamos bjaurias diktatūras Korėjoje ir Vietname. Prancūzijos vyriausybė apmokėjo Centrinės Afrikos diktatoriaus Jeano-Bédelio Bokassos, kuris karūnavo save imperatoriumi, o jo žmonės badavo, karūnavimą. Bokassa galėjo būti despotas, bet jis buvo jų despotas. Tai buvo 1977 metais.

Tačiau Šaltasis karas taip pat buvo ir nacionalinio išsilaisvinimo laikotarpis – daug žmonių, kurie kartą buvo kolonizuoti, atgavo kontrolę. Kai tik buvo įsteigtos Jungtinės Tautos, jose tebuvo penkiasdešimt vienas narys. XX amžiaus aštuntojo dešimtmečio viduryje skaičius pasiekė 144. Dabar jų 193.⁴²

Tenka apgailestauti, kad ne visada tai vedė į laisvę ar demokratiją. Tiesą sakant, mokslinės studijos atskleidžia, kad laikotarpiu tarp 1946 metų ir XX a. aštuntojo dešimtmečio diktatūrų skaičius tik didėjo.⁴³ Daugeliu atvejų nepriklausomybė reiškė užsienio valdžios pakeitimą vietos tironu. Užsienio galybės dažnai rėmė sau lojalų despotą, norėdamos išlaikyti įtaką. Draugiškas tironas, kaip dažnai buvo sakoma, yra naudingiau nei demokratinis būdu išrinktas jo konkurentas.

Pasibaigus Šaltajam karui, demokratija sužydėjo. 2012 metais tik mažiau nei dvylika nuošimčių pasaulio valstybių išliko autokratinės – tai sistema, kurioje piliečiai neturi įtakos, rinkdamiesi valdžią.⁴⁴ Kurį laiką net atrodė, kad liberaliosios demokratijos modelis taps naująja norma. Vakarų visuomenės laukė to, ką Francis Fukuyama pavadino „istorijos pabaiga“, galutiniu demokratijos triumfu.⁴⁵

Tačiau iš tiesų tironija niekada visiškai nepasitraukė – tik tapo lengviau ją ignoruoti. XXI amžiuje ignoruoti jau nebeįmanoma. Neįmanoma nekreipti dėmesio į Kim Jong Uną, kuris turi branduolinio ginklo arsenalą ir gali vienu smūgiu sunaikinti ištisus miestus, kad ir gretimoje Japonijoje. Vladimiras Putinas destabilizavo visą kontinentą ir iki šiol vykdo karinius nusikaltimus. Saudų tironai nusiuntė žudikų būrį susidoroti su žurnalistu, dirbusiu *Washington Post*. Ruandos režimas vėl ir vėl medžioja oponentus, siekdamas juos nužudyti.⁴⁶

Pasiekęs, kad Kinijos komunistų partijos viršūnėje liktų iki gyvos galvos, Xi Jinpingas savo generolams pasakė, kad jie turėtų „išdrįsti kautis“.⁴⁷

Ir tai, žinoma, tik jau egzistuojančios autokratijos. Tačiau, pavyzdžiui, Europoje, daugeliui demokratinių santvarkų yra iškilęs didžiulis pavojus. 2014 metais Viktoras Orbánas pareiškė, kad Vengriją pavers „neliberalia demokratija“, o iš tikrųjų – tai viena iš autoritarizmo formų. Turkijoje Recepas Tayyipas Erdoğanas ir jo sąjungininkai taip apribojo politinę erdvę, kad opozicijai laimėti rinkimus tampa vis sunkiau įsivaizduojama užduotis. Nors totalitariniais lyderiais tampama vis rečiau, tačiau tie diktatoriai, kurie vis dar išlaiko valdžią savo rankose, ir toliau persekioja oponentus ir engia žmones. Nesvarbu, ar taip daro per agresyvius karinius bandymus užkariauti teritorijas, ar naikindami ištisus kultūras – visais atvejais tironai išlieka grėsmingi. Jei nesuprasime, kas motyvuoja tironus, negalėsime pažaboti nei jų piktnaudžiavimo valstybės viduje, nei realių grėsmių, kurias kelia užsienio valstybėms.

Per pastarąjį dešimtmetį laikraščiuose pasirodė daugybė straipsnių, įrašų socialiniuose tinkluose ir knygų apie būtinybę ginti liberaliąją demokratiją. Tokios priemonės nebus pakankamos. Nesvarbu, ar tai įvyks staiga, įvykdžius perversmą

valstybėje, ar palaipsniui, susilpninus ar net padarius neveiksnias pagrindines politines institucijas, kai kurios demokratijos tikrai žus. Kai tai nutiks, visiems svarbu žinoti, ko galime tikėtis toliau ir kaip būtų galima sustabdyti destruktivų scenarijų.

Tai yra svarbiausias šios knygos tikslas: suteikti žinių apie despotijų ribotumą, jų režimų silpnybes ir jų žlugimo būdus. Tačiau suprasti šių režimų esmę – dar ne viskas. Ši knyga tyrinėja ir tai, kaip siekti, kad tironai žlugtų.

Tai gali atrodyti idealistiška pozicija. Tironijos paprastai atrodo stabilios. Kai kurie žymiausi pasaulio diktatoriai patvirtina tokią nuomonę. Pavyzdžiui, Muammaras Gaddafi valdė Libiją daugiau nei keturis dešimtmečius, dvigubai ilgiau nei Angela Merkel buvo Vokietijos kanclerė. Dar daugiau – mes žinome apie autoritarinius režimus, kurie gyvuoja net ilgiau nei pats lyderis.⁴⁸ Pakanka nurodyti vieną pavydį – Šiaurės Korėja, kurią jau pusę amžiaus valdo trys vyrai: senelis, sūnus ir anūkas.

Pažvelgę atidžiau, netruksite įsitikinti, kad autoritarinis stabilumas yra mirazas. Dauguma nedemokratiškos valstybių nėra panašios į Gaddafi Libiją. Paprastai jos kur kas labiau primena Kabilos Kongo Demokratinę Respubliką, kur trūksta tvirtos centrinės valdžios kontrolės ir nuolat vyksta vidiniai konfliktai, kartais – pilietinis karas. Net Gaddafi tironijos tipas tik atrodo stabilus, bet taip nėra. Skirtingai nei demokratijos, vienvaldės diktatūros sukurtos taip, kad viskas būtų sutelkta tik į vieną asmenį ar nedidelę elito grupę. Kurį laiką tokios sistemos gali gyvuoti, bet jos nėra atsparios. Kai tik įvyksta sukrėtimas ir sistema patiria iššūkį, jo padariniai gali būti pražūtingi, sukelti konfliktus, badą ar net karą. Libijos atveju – po karo prieš Gaddafi tuoj pat prasidėjo karas tarp jį pakeisti norėjusių sukarintų grupuočių. Praėjus dešimtmečiui po to, kai diktatoriaus neišgelbėjo net auksinis ginklas, susišaudymai Libijoje nesiliovė.

AUKSINIS GINKLAS

Mėgėjiškas bandymas įvykdyti perversmą, kurį stebėjau, būdamas Kongo Demokratinėje Respublikoje, nebuvo anomalija. Dauguma bandymų nuversti tironus baigiasi nesėkme, nes pastarieji būna pasiruošę. Tačiau tironai neišvengiamai galiausiai žlunga. Klausimas tik – kada ir kaip.